

3. Чернуха М. М. Особливості становлення та розвитку адміністративно-правового регулювання інвестиційною діяльністю в Україні [Електронний ресурс] / М. М. Чернуха. – 2011. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua>.

4. A report commissioned by the International Cooperative Alliance. Cooperative Growth for the 21st century. October, 2013.

5. Chahal G. S. Agricultural cooperation, Finance and Business Management, Dean, College of Agriculture Punjab Agricultural University, Ludhiana, 2008.

6. Cobia, David. Strategic Planning in Co-operative Sector: A Study on Dairy Co-operative // The Journal of Nepalese Business Studies. December, 2005.

7. International Co-operative Alliance. Co-operative identity, values and principles [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ica.coop/en/whats-co-op/co-operative-identity-values-principles>.

8. Purushothaman M., Com (Hons) B., Phil M. under the guidance of Dr. D. Hajagopalan, Personnel Management In Cooperative Sector. A Study of selected units in the union territory of Pondicherry. Department of Commerce, Pondicherry University, Pondicherry 605 014. December 1996.

9. U.S. Department of Agriculture. Rural Business–Cooperative Service. Cooperative Information Report. November, 2002.

УДК 351: 316.323.65

*Маліков В. В., д.держ.упр., проф., ХНАДУ
Дегтяр О. А., к.держ.упр., ХНАДУ*

СВІТОВИЙ ДОСВІД СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Узагальнено світовий досвід становлення та розвитку громадянського суспільства і соціальної держави; досліджено основні моделі та етапи розвитку соціальної держави.

Ключові слова: громадянське суспільство, соціальна держава, соціальна сфера, державне управління, соціальні умови.

Постановка проблеми. На сьогодні основоположним центральним питанням громадянського суспільства є захист прав людини в усіх сферах її життєдіяльності. Однак навіть досить зріле громадянське суспільство не володіє всебічними механізмами забезпечення прав і свобод. Структури і принципи громадянського суспільства не в змозі впоратися з наростаючою диференціацією й ускладненням соціально-економічного життя. Оскільки

сама ринкова економіка здатна координувати лише економічну активність, але не в змозі вирішувати завдання соціальної інтеграції, то вирішення завдань примирення суспільства відбувається за допомогою втручання інститутів держави. Законодавче закріплення таких принципів правового регулювання ринкових відносин, як правова рівність всіх суб'єктів ринкових відносин, облік в законодавстві підприємницької, комерційної діяльності, антимонопольне регулювання, ефективний соціальний захист населення і правове забезпечення економічної безпеки суб'єктів ринкових відносин – все це виражає реальну тенденцію єдності і взаємопроникнення правової держави і громадянського суспільства. Більше того, сучасне громадянське суспільство характеризується оформленням не тільки в правову, а і в соціальну державу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробкою теоретичних засад впливу держави на соціальні процеси займалися такі дослідники, як В. Варнавський, В. Гордін, Н. Діденко, А. Клименко, В. Корольов, В. Куценко, Е. Лібанова, Я. Остафійчук, К. Павлюк, О. Радченко, І. Савченко, О. Черниш, П. Шилепницький та ін. Віддаючи належне їх напрацюванням з цієї проблематики, слід зауважити, що залишаються недостатньо дослідженими можливості використання світового досвіду становлення і розвитку громадянського суспільства і соціальної держави в Україні.

Постановка завдання. Метою даної статті є дослідження досвіду становлення та розвитку громадянського суспільства і соціальної держави та визначення можливості його використання в Україні.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні у вітчизняній літературі існує досить великий спектр визначення поняття "соціальна держава".

Так, найбільш поширеним і традиційним є визначення соціальної держави як держави, політика якої спрямована на створення умов, що забезпечують гідне життя і вільний розвиток людини. Основними напрямками, за якими реалізується принцип соціальної державності, є охорона праці та здоров'я людей, встановлення гарантованого мінімального розміру оплати праці, забезпечення державної підтримки сім'ї материнства, батьківства та дитинства, інвалідів і громадян похилого віку, розвиток системи соціальних служб, встановлення державних пенсій, допомог та інших гарантів соціального захисту.

Досить цікавим є визначення, дане В. Куценко, в якому соціальна держава являє собою "особливий тип високорозвиненої держави, в якій забезпечується високий рівень соціальної захищеності всіх громадян за допомогою активної діяльності держави з регулювання соціальної, економічної та інших сфер життєдіяльності суспільства, встановлення в ній соціальної справедливості та солідарності. Соціальна держава знаменує високий рівень зближення цілей і гармонізації відносин державних інститутів і суспільства" [3].

Є визначення, в яких сутність соціальної держави узгоджується зі змістом її правової природи. Соціальна держава є правовою демократичною державою, що проводить власну соціальну політику, спрямовану на розви-

ток вітчизняної соціально орієнтованої ринкової економіки, що забезпечує стабільний високий життєвий рівень та зайнятість населення, реальне здійснення прав і свобод громадян, створення своєчасних і доступних всім громадянам систем освіти, охорони здоров'я, культури, соціального забезпечення і обслуговування, підтримку незаможних верств населення.

Таким чином, з урахуванням різноманіття визначень поняття "соціальна держава" можна витлумачити його як таку державу, в якій кожному громадянину в умовах панування ринкової економіки та домінування в суспільстві демократичних процедур гарантується реалізація його соціальних прав, при цьому основою політичного втілення ідеї соціальної держави є, перш за все, конструктивна взаємодія влади та інститутів громадянського суспільства з рішенням загальнозначущих соціальних завдань.

Єдиної теорії, що пояснює закономірність виникнення соціальної держави, немає. Так, наприклад, російський дослідник В. Торлопов у найзагальнішому вигляді розглядає соціальну державу як:

1. Відповідь на індустріалізацію. На думку автора, перехід до індустріального суспільства різко знизив роль традиційних інститутів, що надавали соціальну допомогу, таких як професійні гільдії і розширені сім'ї. Соціальна держава змогла заповнити нішу, що утворилась.

2. Відповідь на сучасну бюрократію. Розвиток національної державної служби, ефективної і дорогої, стало ключовим засобом, який зробив можливим всеосяжне соціальне забезпечення.

3. Відповідь на інтереси робітничого класу. Оскільки соціальна держава звужує рамки дії ринкової економіки, то такі послуги, як, наприклад, медицина та освіта вивільняються з-під впливу ринку. Робочий клас використовує соціальну державу у своїх інтересах за допомогою діяльності соціал-демократичних партій.

4. Відповідь на демократію. Як зазначає дослідник, люди бояться ризику і прагнуть колективізувати його там, де це можливо. Таким чином, колективне фінансування і витрачання коштів на соціальне забезпечення є наслідком введення загального виборчого права [11].

5. Відповідь на капіталізм. Ринкова економіка вимагає певної турботи про тих, хто програє в боротьбі за виживання. Капіталісти тому надають державі певну автономію в діях у сфері соціального розвитку (забезпечення), навіть незважаючи на те, що це напряду не сприяє збільшенню їх доходів.

Таким чином, за висловом вченого, незалежно від конкретного пояснення очевидним є той факт, що сьогодні практично всі індустріально розвинені демократичні держави є по суті соціальними державами. Тому, як стверджують багато закордонних і вітчизняних дослідників, перехід від поліцейської держави до соціальної є однією із закономірностей розвитку людського суспільства. При цьому необхідно мати на увазі, що мова йде, перш за все, про державу, в якій забезпечується максимальна реалізація прав і свобод людини і громадянина.

У сучасній політико-соціологічній літературі все більша увага приділяється співвідношенню соціального та правового принципів державності. На думку багатьох авторів, єдність правової держави із соціальною полягає в тому, що обидві вони покликані забезпечити благо індивіда. При цьому правова держава реалізує індивідуальну свободу і основоположні права особи за допомогою встановлення чітких меж державного втручання та гарантій проти тиранії. Соціальна держава забезпечує матеріальні передумови свободи, гідні умови існування кожного. Протиріччя ж між ними виявляється в тому, що правова держава за своїм первісним задумом не повинна втручатися в питання розподілу суспільного багатства, забезпечення матеріального та культурного добробуту. Соціальна ж держава безпосередньо займається цим, хоча і прагне не підривати такі основи ринкового господарства, як приватна власність, не породжувати масове соціальне утриманство. При цьому необхідно мати на увазі, що на відміну від соціалізму радянського типу, який намагався встановити благополуччя всіх за допомогою зрівняльного розподілу благ, демократична соціальна держава орієнтується на забезпечення кожному гідних умов життя, в першу чергу, за рахунок розвитку технологічного виробництва, його конкурентної ефективності, індивідуальної активності і відповідальності.

Поняття "соціальна держава" вперше з'явилося в німецькій літературі. Однак досвід Німеччини був перейнятий також іншими країнами світу. Таким чином, активізувалися теоретичні дискусії, що стосуються проблем сутності, типології і практики соціальної держави. Синонімом німецького поняття Sozialstaat в англomовній політичній літературі та соціології стала категорія Welfare State. Так, поряд з теорією соціальної держави, набуває розвитку концепція держави загального добробуту (благоденства) [9].

У сучасній науці дані категорії трактуються по-різному. Західними вченими соціальна держава і держава загального добробуту визначаються з позиції виконання державою комплексу соціально-захисних функцій, відповідальності уряду за забезпечення основних соціальних потреб громадян, включаючи створення умов для розвитку громадянського суспільства. Вітчизняні вчені категорію "держава загального добробуту" визначають з позиції справедливого розподілу та забезпечення добробуту кожного члена суспільства, а поняття "соціальна держава" розглядають як правову демократичну державу, що проводить сильну соціальну політику і розвиває вітчизняну соціальну ринкову економіку, спрямовану на стабільне забезпечення високого життєвого рівня та зайнятості населення, реальне здійснення прав і свобод громадян, створення сучасних і доступних всім громадянам систем освіти, охорони здоров'я, культури, соціального забезпечення і обслуговування, підтримки незаможних верств населення [3 – 5; 7 – 9].

Тим не менш, на думку більшості дослідників, незважаючи на всі термінологічні відмінності між названими категоріями, їх зміст не надто різниться. Крім того, сьогодні існує цілий політичний дискурс навколо самих

теорії соціальної держави та держави загального добробуту з приводу існуючих їх класифікації. Так, наприклад, В. Мілецький відзначає три основні моделі держави загального добробуту:

1. "Позитивна держава соціального захисту", яка базується на принципах індивідуалізму та охорони корпоративних інтересів. Вона не гарантує всім громадянам високого рівня добробуту, а забезпечує лише рівність соціальних можливостей.

2. "Держава соціальної безпеки". Вона проводить збалансовану соціальну політику, забезпечує, по можливості, повну зайнятість і отримання всіма громадянами доходів не нижче прожиткового мінімуму, а також гарантує рівність стартових соціальних умов, але не матеріальну рівність громадян.

3. "Соціальна держава загального добробуту". Ця держава базується на принципах соціальної рівності, солідарності, корпоративізму і витісняє звичайні програми соціальної допомоги діяльністю численних постійних державних і громадських соціальних служб, що забезпечують повну зайнятість, згладжування відмінностей в доходах, співпрацю з профспілками та іншими організаціями представниками інтересів найманих працівників [6].

Відтак, перший різновид держави благоденства діє в США, другий – у Великобританії, третій – у Швеції. На відміну від наведеної класифікації, у німецькій політичній науці та соціології наводиться інша типологія, що визначає різновиди соціальної держави за характером існуючої ідеологічної системи. Цієї класифікації дотримуються і вітчизняні сучасні дослідники. Йдеться про ліберальну, консервативну і соціал-демократичну моделі соціальної держави. За висловом В. Поважного, дані моделі відрізняються одна від одної роллю та ступенем участі в реалізації соціальної політики: по-перше, трьох її основних суб'єктів – держави, корпорації, особистості; по-друге, інших інститутів громадянського суспільства. В основі кожної з моделей соціальної держави лежить свій базовий принцип, який впливає зі співвідношення частки участі в реалізації соціальної політики її основних суб'єктів [8]. В основі ліберальної моделі соціальної держави лежить індивідуальний принцип, який передбачає особисту відповідальність кожного члена суспільства за свою долю і долю своєї родини. У даному випадку роль державних структур у безпосередній реалізації соціальної політики мінімізована. Її основними суб'єктами є особистість і різноманітні недержавні організації – соціально-страхові фонди й асоціації. Фінансову основу реалізації соціальних програм при даній моделі складають, в першу чергу, приватні заощадження і приватне страхування, а не кошти державного бюджету. При ліберальній моделі соціальної політики держава бере на себе відповідальність лише за збереження мінімальних доходів усіх громадян і за благополуччя найменш слабких і знедолених верств населення. Подібна модель соціальної держави притаманна США, Англії, Ірландії.

Друга модель соціальної держави – консервативна (корпоративна). В її основі лежить корпоративний принцип, який передбачає максимум відпові-

дальності корпорації (підприємства, установи) за долю своїх працівників. Створюючи систему довічного найму, підприємство стимулює працівників до внесення максимального ставкового вкладу, за що пропонує йому різні види соціальних гарантій у вигляді пенсійного забезпечення, часткової оплати медичних послуг та освіти. В даному випадку і держава (а не державні організації), і особистість також несуть частку відповідальності за соціальне благополуччя в суспільстві, але все ж велику роль тут відіграють підприємства, які мають власну розгалужену соціальну інфраструктуру, власні соціально-страхові фонди. Відповідно фінансовою основою даної моделі є, перш за все, страхові внески корпорацій. Представниками корпоративної моделі соціальної держави сьогодні є, насамперед, Німеччина і Японія.

Третя типологічна модель соціальної держави – соціал-демократична (суспільна). Цей принцип означає відповідальність всього суспільства і держави за долю громадян. Це – перерозподільна модель соціальної політики, при якій багатий платить за бідного, здоровий за хворого, молодий за старого. Основним інститутом, що здійснює такий перерозподіл, є держава. Саме вона в даному випадку бере на себе велику частину відповідальності за соціальне благополуччя своїх громадян і основним джерелом фінансування більшості соціальних програм є державний бюджет. Це країни "ринкового соціалізму": Швеція, Норвегія, Данія, Швейцарія.

Змальовані моделі соціальної держави являють собою ідеальні типи і в чистому вигляді навряд чи де мають місце. У реальності в кожній конкретній державі наявні елементи і ліберальної, і корпоративної, і солідарної моделі, але все ж домінує якась одна з них, за якою ми й відносимо ту чи іншу країну до конкретного типу соціальної держави.

Таким чином, порівняльний зріз наведених класифікацій дозволяє побачити схожість позитивної держави соціального захисту і ліберальної моделі соціальної держави, держави соціальної безпеки і консервативної (корпоративної), соціальної держави загального добробуту і соціал-демократичної моделі соціальної держави.

У сучасній літературі все більше уваги привертає проблематика історичної еволюції соціальної держави. Донині загальної думки з цього приводу немає. Так, зокрема, В. Мілецький виділяє чотири етапи еволюції теорії і практики соціальної держави, які, за своєю суттю, відображають логіку його розгортання. Перший етап починається із середини XIX ст. і закінчується Першою світовою війною. Саме в цей період починається процес закладання концептуальних основ соціальної держави, викликаний початком розвитку соціального законодавства у країнах Західної Європи. Приміром, у Німеччині, яка, по суті справи, є піонером соціальних реформ в Європі, в 1880 р. запроваджуються медичне страхування та елементи безкоштовної медичної допомоги, в 1883 р. – допомоги по хворобі, в 1884 р. – страхування від нещасних випадків на виробництві, в 1889 р. – пенсійне забезпечення та ін. На початку XX ст. прикладом Німеччини скористались Великобританія, Шве-

ція, Італія та інші європейські держави. Так, страхування від нещасних випадків було введено в Італії в 1898 р., в Швеції – в 1901 р., у Великобританії – в 1911 р. Але, незважаючи на це, саме соціальна держава на конституційному рівні ще не була визнана ні однією країною і, отже, не було прецедентів її цілеспрямованого формування [6].

Другий етап відкривається після закінчення Першої світової війни. В той час почалася ґрунтовна розробка теорії соціальної держави. В Конституції Веймарської Республіки Німеччини 1919 р. стверджувалась відданість цінностям соціальної держави. Одночасно активізувалися наукові дискусії про сутність соціальної держави. У 1930 р. Г. Геллер запропонував поняття "соціальна правова держава", центральною ідеєю якої стає акцептування прав громадянина на соціальні гарантії з боку держави. З цього часу два поняття "правова держава" і "соціальна держава" не просто стали нерозривні, але деякими авторами використовуються як синоніми. Одночасно в цілому ряді західних країн теж продовжилися соціальні перетворення. Лідерство (поряд з Німеччиною) перейшло до Великобританії та Швеції [7].

Третій етап розвитку теорії та практики соціальної держави починається після Другої світової війни. Його змістом стала активна розробка цілісної концепції соціальної держави (держави загального добробуту) у Німеччині, Великобританії, США та інших країнах при одночасному фактичному формуванні національних моделей такої держави в Європі та інших регіонах світу.

В умовах перебудови в СРСР і "оксамитових революцій" у соціалістичних країнах Східної Європи наприкінці 1980-х рр. відкрився сучасний, четвертий етап еволюції теорії і практики соціальної держави. Ідея та цінності останнього отримали визнання у першій половині 90-х рр. ХХ ст. спочатку в Чехії, Словаччині, Польщі, Угорщині, інших постсоціалістичних країнах, а потім і в країнах СНГ (Росія, Україна та ін.) Ідеї демократії, соціальної правової держави, соціально орієнтованої економіки зумовили основний зміст постсоціалістичної модернізації цих країн. Таким чином, на нинішньому етапі еволюції теорії і практики соціальної держави відбувається не тільки розширення її політичної географії, а також набуває наукової актуальності розробка концепції становлення соціальної держави в перехідному постсоціалістичному суспільстві.

С. Калашніков виділяє шість етапів еволюції соціальної держави:

- перший етап (з 1870-х до 1930-х рр.) – соціалістичний. Для нього є характерною поява в науці виразу "соціальна держава", а також активне введення соціального законодавства в багатьох країнах Європи;

- другий етап (з 1930-х до кінця 1940-х рр.) – правової соціальної держави. Це період набуття соціальною державою правового обґрунтування;

- третій етап (з кінця 1940-х по 1950-і рр.) – держава соціальних послуг. Саме в цей період держава стає суб'єктом специфічних соціальних функцій, прикладом яких є забезпечення зайнятості, соціальний патронаж, формування життєвого середовища для інвалідів, програми реабілітації для

окремих соціальних груп, державні програми підтримки та створення необхідних життєвих умов для окремих категорій людей і регіонів;

– четвертий етап (з кінця 1950-х до середини 1980-х рр.) – держава загального добробуту. Центральне місце в ній займали програми соціальної допомоги незаможним верствам населення, створення робочих місць, підтримки систем освіти, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення;

– п'ятий етап (з початку 1980-х до середини 1990-х рр.) – деструкції і кризи держави загального добробуту. Витрати на соціальне забезпечення в багатьох країнах перевищили доходи, що вимагало підвищення податків і обов'язкових внесків до системи соціального забезпечення, а також стимулювало появу масового утриманства, патерналізму. Це, у свою чергу, призвело до скорочення багатьох соціальних програм, а головне – до реформи всієї соціальної політики цих держав;

– шостий етап (із середини 1990-х рр. донині) – ліберальна соціальна держава. В цій ситуації, з одного боку, ліберальних ідей, а з іншого, – підвищення соціальної ролі держави і висунутих суспільством вимог підвищення ефективності соціальної політики формуються нові уявлення про соціальну державу як механізм зняття протиріч між реаліями ринку і соціальними цілями. На відміну від держави загального добробуту, сучасна соціальна держава прагне відмовитися від своєї патерналістської ролі, орієнтована на усунення утриманства і спрямована на створення сприятливих соціальних умов, перш за все, через соціальне ринкове господарство [1].

Отож модернізаційні процеси соціально-політичної та економічної системи країн Європи характеризуються тим, що кожному етапу було відпущено достатню кількість часу. Це, у свою чергу, забезпечувало органічність і еволюційне визрівання і розвиток кожного наступного етапу. Соціально орієнтована держава у західних демократіях розвивалась на підставі політичних і громадських структур, адаптованих до реальної ситуації. Тобто соціальна державність розвивалась в органічній єдності з усталеною правовою державністю, атрибутами якої є урахування в законодавстві тенденцій соціального розвитку, вимог юридичної рівності, справедливості, пріоритет і гарантії прав особистості.

Висновки. Громадянське суспільство і соціальна держава є результатом складного і тривалого історичного розвитку людства. Їх еволюція становлення в західній соціально-політичній практиці виявилася нерозривно пов'язаною, насамперед, із самоорганізацією громадян, виникненням демократичних політичних інститутів і посиленням правового регулювання держави. Формування та розвиток уявлень про громадянське суспільство, а також практика його становлення визначили дві основні моделі – номінальну і реалістичну. Практичне застосування даних моделей в різних країнах залежить від характеру та ступеня прихильності до цінностей ліберальної демократії, ринку, прав особи, власності, рівності, справедливості. Історична практика показала, що реалістична модель громадянського суспільства, що

базується на пріоритетності державного втручання в розвиток соціальної сфери, виявилася здебільшого характерною для демократій, що розвиваються. В сучасних умовах дана модель знаходиться на стадії інтеграції з номінальною моделлю, характерною для розвинених демократичних соціально-політичних систем. Процес формування та розвитку громадянського суспільства визначив необхідність державного впливу у сфері соціального розвитку, створення умов для особистісної самореалізації. Результатом розвитку громадянського суспільства і стала соціальна держава. Досвід становлення та поетапного розвитку соціальної держави в західних демократіях свідчить про закономірності формування даного політико-правового феномена. При цьому процес його будівництва відбувався і відбувається в рамках як номінальної, так і реалістичної парадигми розуміння громадянського суспільства. У сучасній соціально-політичній практиці розвитку соціальної держави склалися три основні її моделі: ліберальна, корпоративна, соціал-демократична (суспільна). Вибір кожної з них обумовлений ступенем державного втручання в питання розподілу соціальних благ і соціального розвитку в цілому.

Список використаних джерел

1. Калашников С. В. Функциональная теория социального государства : [монография] / С. В. Калашников. – М. : ЗАО Изд-во "Экономика", 2010. – С. 132.
2. Кочеткова Л. Н. Теория социального государства Лоренца фон Штейна / Л. Н. Кочеткова // Философия и общество. – 2011. – № 3. – С. 50–63.
3. Куценко В. І. Соціальна держава (проблеми теорії, методології, практики) : [монографія] / В. І. Куценко, В. П. Удовиченко, Я. В. Остафійчук. – К. : Заповіт, 2003. – 228 с.
4. Лібанова Е. М. Соціальна політика / В. А. Скуратівський, О. М. Палій, Е. М. Лібанова. – 2-ге вид., доп. та перероб. – К. : Вид-во УА-ДУ, 2003. – 364 с.
5. Лобас В. М. Раціоналізація державного соціального управління: питання теорії і практики / В. М. Лобас. – Донецьк : Вид-во ДонГАУ, 2003. – 245 с.
6. Милецкий В. П. Социальное государство: эволюция идей, сущность и перспективы становления в современной России / В. П. Милецкий // Политические процессы в России в сравнительном измерении. – СПб. : Изд-во СПб. Ун-та, 1997. – С. 79–98.
7. Огаренко В. М. Теоретичні засади соціологічної рефлексії адаптаційних процесів у засобах масової комунікації : [монографія] / В. М. Огаренко. – Енергодар; Запоріжжя: Вид-во КПУ, 2010. – 226 с.
8. Поважний О. С. Корпоративне управління : [підручник] / О. С. Поважний, Н. С. Орлова, А. О. Харламова. – К. : Кондор, 2013. – 244 с.

9. Радченко О. В. Ціннісний вимір соціальної відповідальності в демократичній державі : [монографія] / О. В. Радченко, І. Г. Савченко. – Х. : Вид-во ХНУВС, 2008 – 200 с.

10. Скрипнюк О. В. Соціальна правова держава в Україні: проблеми теорії і практики : [монографія] / О. В. Скрипнюк. – К. : Наукова думка, 2010. – 258 с.

11. Торлопов В.А. Социальная политика в России: история и современность : [учеб. пособ.] / В. А. Торлопов. – СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2012. – 258 с.